

יעקב קולר

המשיחיות בעידן האמנציפציה

ממלכות בית דוד לסוציאליזם של אחרית הימים

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן פזי

יעקב קולר

המשיחיות בעידן האמנציפציה

ממלכות בית דוד לסוציאליזם של אחרית הימים

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

George Y. Kohler

Messianism in the Age of Emancipation

From the Davidic Kingdom to Eschatological Socialism

תרגום מגרמנית: אילאיל הוז

עורך: תום פוגל

עיצוב עטיפה: דפנא לוין

על העטיפה: יחזקאל דוד קירשנבאום (1900-1954)

יהודים כפריים מקבלים את פני המשיח, 1937. שמן על קרטון, 59X69 ס"מ
באדיבות מוזיאון ישראל

מסת"ב: 978-965-7773-23-9 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתניתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"א – 2021

© Copyright 2021 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

פתח דבר.....7

חלק ראשון:

הגילוי המיוחד של המשיחיות בתיאולוגיה הרפורמית במחצית הראשונה של המאה ה־19

1	הגילוי המיוחד של המשיחיות בתיאולוגיה הרפורמית במחצית הראשונה של המאה ה־19.....11
2	הוויכוח על סידור התפילה של המבורג.....17
3	ועידת הרבנים בפרנקפורט – 1845.....36
4	שלמה (סלומון) פורמשטכר.....43
5	שמואל הירש.....49
6	שלמה לוי שטיינהיים.....59
7	זכריה פרנקל.....63
8	לוי הרצפלד.....68
9	שמואל הולדהיים.....76
10	זיגיסמונד שטרן.....82
11	פרשת קומפרט.....87
12	לודוויג פיליפסון ולאופולד שטיין.....96
13	הרמן כהן.....101

חלק שני: מקורות 1834-1867

- מתוך: אליאס גרינבאום, שיעור בר־מצווה לבני ישראל,
נוישטאדט, 1838..... 111
- מתוך: שלמה (סלומון) פורמשטכר, דת הרוח, פרנקפורט 1841..... 113
- מתוך: שמואל הירש, תורת המשיח של היהודים בדרשות,
לייפציג 1843..... 125
- לוי הרצפלד, שתי דרשות על תורת המשיח, בראונשוויג 1844..... 139
- מתוך: שמואל הולדהיים, המצוות בימות המשיח, שוורין 1845..... 156
- מתוך: זיגיסמונד שטרן, הדת היהודית בשמונה שיעורים,
ברלין 1846..... 160
- שלמה לוי שטיינהיים, רעיון המשיח כפי שנקבע בתורת ההתגלות,
בתוך: כתב עת לענייני הדת היהודית, 1845..... 171
- דוד איינהורן, יום הולדת למשיח – דרשה מיום חורבן ירושלים,
ט' באב תרי"ט (1859) בבית הכנסת של קהילת הר סיני, בולטימור..... 174
- מפתח עניינים..... 183
- מפתח שמות..... 189

פתח דבר

הדרך המופיע כאן הוא תוצאה של שנת מחקר במחלקה לפילוסופיה יהודית על שם מרטין בובר, באוניברסיטת גתה בפרנקפורט. אני אסיר תודה לפרופסור כריסטיאן ויזה, על העזרה ועל ההקרבה, כמו גם לקרן מינרובה, על שאפשרה במימונה הנדיב את שהותי בפרנקפורט.

מבחינה אקדמית, מטרתו של כרך זה היא בראש ובראשונה הפרכה של הדעה הרווחת, על פיה הרמן כהן (1842-1918) הוא המבשר את תחילתה של תורת המשיח היהודית המודרנית, וזאת באמצעות תיאור של התפתחות המחשבה המשיחית ביהדות הגרמנית במחצית הראשונה של המאה ה-19, ובעזרת מקורות נבחרים מן התקופה. כל הרעיונות המרכזיים של כהן בנוגע לתורת המשיח – דה־פרסוניפיקציה של המשיח, האוניברסליזם האתי של התורה הזו, הקשר הפנימי עם המונותאיזם היהודי הרדיקלי, ויותר מכל הצגת סבלותיו ההיסטוריים של עם ישראל כסוכנות משיחית – כל האלמנטים האלו בתיאולוגיה הליברלית, בנוגע לשליחות יהודית בשם הציביליזציה והתרבות, מופיעים כבר אצל ההוגים שרעיונותיהם וכתביהם מרוכזים בכרך זה. במרבית המקרים מדובר ברבנים גרמנים בעלי נטיות רפורמיות, שפיתחו בהקשרים שונים רעיונות משלהם בנוגע לטרנספורמציה מודרנית של תפיסת המשיח המסורתית ביהדות. מן הרעיונות הללו צמחה לכל המאוחר בשנת 1870 תיאולוגיה מיסיונרית סדורה שעוצבה מחדש בסופו של דבר בסביבות מפנה המאה ה-20, על ידי הרמן כהן, לכדי פילוסופיה דתית שיטתית ואידיאליסטית.

סדר המקורות בחלקו השני של הספר נובע בעיקרו משיקולים כרונולוגיים, אך ישנה כוונה מאחורי בחירת המגוון הרחב של הסוגות. מעבר להקדמה לתכנים ולהערות נרחבות על המקורות המצוטטים, מוקדש החלק הראשון גם למתן דוגמאות קצרות מתוך המחשבה המשיחית, שמפאת הקשרן השונה לא נכללות בקובץ המקורות. למשל, מדובר בפסקי הלכה רבניים, בפרוטוקולים מוועידות רבנים, או אפילו בדיווח עיתונאי ממשפט שנערך בווינה בשנת 1846, ובו התנהל דיון ציבורי במשיחיות היהודית.

חלק ראשון:

הגילוי המחודש של המשיחיות
בתיאולוגיה הרפורמית
במחצית הראשונה של המאה ה־19

1

הגילוי המחודש של המשיחיות בתיאולוגיה הרפורמית במחצית הראשונה של המאה ה-19

הרעיון המשיחי שלנו אינו שכל בני האדם יהפכו ליהודים,
אלא שהיהודים יהפכו לבני אדם, אחרי שכל היתר עשו זאת.
שמואל הולדהיים, 1845

גרשום שלום ראה במשיחיות היהודית תיאוריית פורענות בוטה.¹ למסקנה
הזו הוביל אותו שפע של רמזים בספרות התלמודית והקבלית, אך יותר
מכל התיאורים הנפוצים אצל הנביאים המקראיים, הקושרים בין ביאת המשיח
ליום ה', שיביא עמו "חֶשֶׁךְ, וְלֹא-אֹר"ר.² השאלה, האם ההערכה של שלום אמנם
משקפת את האמת כולה, או שמא ביקש לבדל את עצמו גם כאן מקודמיו
השנואים במדעי היהדות, נותרת פתוחה בשלב זה – אך אין ספק שההוגים
היהודים-גרמנים מייצגים רובם ככולם תפיסה הפוכה לגמרי של הרעיון המשיחי
ביהדות. מלכות של תבונה אוניברסלית והאתיקה הרציונלית המתלווה אליה,
היו מה ששמע למשל הרמן כהן, בהטפותיהם של הנביאים, כשהם מדברים
על ימות המשיח – הנביאים, במשיחיות שלהם, הם הממציאים האמתיים של
תפיסת העתיד בפילוסופיה, ושל הרעיון המוסרי של האנושות המאוחדת. כהן
לא רואה אסונות אפוקליפטיים, אלא "סמל לשלום בקרב האנושות" בחזון

1 גרשום שלום, "להבנת הרעיון המשיחי ביהדות", בתוך: אריאל-יואל, דוד, מלחמת גוג ומגוג:
משיחיות ואפוקליפסה ביהדות – בעבר ובימינו. ידיעות אחרונות 2001, עמ' 323-335.
2 עמוס ה', י"ח-כ'. לעניין "חבלו של משיח", תקופת השפל שלפני העידן המשיחי, ראה:
בבלי סנהדרין צ"ח ע"ב, סוטה מ"ט ע"ב, סנהדרין צ"ז ע"א וכו'.

המשיח של הנביאים המקראיים. "למעשה, גם אם הדת היהודית לא הייתה תורמת דבר מלבד הרעיון המשיחי של הנבואה", כותב כהן, "היא עדיין הייתה מהווה את המעיין התרבותי העמוק ביותר לאנושות האתית".³

מן המונותאיזם האתי של הנביאים המקראיים, שהתולדה התיאולוגית שלו היא משיחיות אופטימית, מסתמן מסלול ישיר אל הרמב"ם (1138-1204), שהפך את תורת המשיח היהודית לשיטתית ולרציונלית בעיקרה.⁴ במקומות בהם התלמוד בכל זאת דן באפשרות של הגעתו הפתאומית של המשיח באופן יזום ועל־טבעי, מבחין הרמב"ם אבחנה תיאולוגית חדה בין ימות המשיח לבין עולם הבא.⁵ הרמב"ם מתאר את העידן המשיחי כבר בפירושו למשנה, כזמני וארצי לגמרי, ואת המשיח עצמו כמלך חזק שיגאל את ישראל ויקבץ את העם בחזרה בארצו. אבל אז, ממשיך הרמב"ם, "המשיח ימות, וימלוך בנו תחתיו וכן".⁶ ימות המשיח של הרמב"ם אינם ארץ וזת חלב ודבש אודימוניסטית, אלא מלכות של ידיעה טהורה של האל, המבטיחה בעצמה את הבסיס החומרי לחיים טובים יותר. המלכות הזו מתוארת כאוניברסלית, כמניבה צדק ושלוש לאנושות כולה: "... ולא יהיה עסק כל העולם, אלא לדעת את ה' בלבד. ולפיכך יהיו חכמים גדולים, ויודעים דברים הסתומים העמוקים; וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם, שנאמר 'כִּי־מִלְאָה הָאָרֶץ, דַּעָה אֶת־ה', כְּפִיָּם, לַיָּם מְכֹסִים' (ישעיהו י"א, ט)."⁷ אבל הציפייה המשיחית הלא־אפוקליפטית, הרציונלית־אתית של היהדות

3 כל הציטוטים: הרמן כהן, "ערכה של היהדות להתקדמות הדתית של האנושות", בתוך: כתבים על היהדות; תרגום – צבי ויסלבסקי. ירושלים: הוצאת הספרים שעל יד האוניברסיטה העברית, תרצ"ה 1935. לפירוט נרחב בעניין המשיחיות אצל כהן, ראה: פרק 13 של: כהן, הרמן, דת התבונה ממקורות היהדות. ירושלים: מוסד ביאליק, 1971 (פורסם לראשונה ב־1918).

4 לעניין תורת המשיח של הרמב"ם, ראה: Jakob Dienstag (Ed.), Eschatology in Maimonidean Thought: Messianism, Resurrection, and the World to Come (New York: Ktav, 1983), גם שלום רואה כמובן את הקו הרציונליסטי בפרשנות המשיחית, הנמתח בין הרמב"ם לבין ההוגים של מדע היהדות במאה ה־19, אך הוא טוען שמסורת זו של הכחשה של כל נטייה אפוקליפטית ביהדות, כרוכה בעיוות של האמת ההיסטורית (שלום, להבנת, עמ' 8).

5 הסוגייה המרכזית נמצאת בבבלי ברכות ל"ד ע"ב (ומקבילות נוספות): בעוד שרבי יוחנן נוטה לפרשנות שכל הנסים שניבאו הנביאים יתרחשו בימות המשיח, ומביא כהוכחה את ישעיהו ס"ד, ג', 'עֵין לֹא־רָאָתָה, אֱלֹהִים זִוְלָתְךָ', טובע מר שמואל את מימרתו המפורסמת: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכיות בלבד". לשם כך הוא נשען על דברים ט"ו, י"א, שם נאמר: "כִּי לֹא־יִחַדֵּל אֲבִינוּ, מְקַבֵּץ הָאָרֶץ". נראה כי שמואל נותר בדעת מיעוט בתפיסתו זו.

6 רמב"ם, פירוש המשנה, סנהדרין פרק י', משנה א' [הקדמת הרמב"ם לפרק חלק].

7 רמב"ם, משנה תורה, בסיום הספר כולו.

רחוקה מלהמשיך בקו ישר מהרמב"ם ועד לעידן המודרני. "אני, מצדי, חסר את המושג של חינוך המין האנושי", כתב משה מנדלסון בשנת 1783 בספרו ירושלים. מנדלסון, הפילוסוף הברלינאי (1729-1786), לא מסוגל היה לתאר לעצמו ש"חברו משכבר הימים, לסינג" הגיע בעצמו לרעיונות משונים שכאלו. התפתחות מוסרית יכולה להתרחש רק אצל האינדיבידואל, במהלך חייו עלי אדמות, סבר מנדלסון, ועם זאת "לא נראה לי שזו תכליתה של ההשגחה העליונה – אותה התקדמות של הכלל, של המין האנושי כולו, והשתלמותו הבלתי פוסקת מדור לדור".⁸ לביקורת הנוקבת הזו על לסינג יש גם מימד תיאולוגי, שלא ניכר תמיד במבט ראשון. מסורת הרמב"ם במחשבה היהודית בימי הביניים ראתה תמיד את הרעיון הנבואי-מקראי של המשיחיות כפי שהוא: בתור חינוך של (כלל) האנושות למוסר וליראת ה', כשיפור של עולם החול והשגה של שלום נצחי, באמצעות חכמה ותבונה. אבל הדחייה של מנדלסון, מתוך מניעים דתיים, את הרעיון של התפתחות מוסרית של האנושות, חסמה עבורו בוודאי גם את הדרך לאסכטולוגית תבונה מסוג זה. בחיבור שלא פורסם, בתגובה לבונה, מצוטט אותו פסוק שמופיע בסיום משנה תורה, מפרק י"א בספר ישעיהו, אך בנימה של לעג: "התפיסה הזו משובבת כל כך את נפש האדם, עד כדי כך שהיא שוקעת בתשוקה ומתענגת על האושר הצרוף שבאשליה שמצפה למין האנושי אחרי מהפכת הבראה שכזו".⁹ אבל האושר של האינדיבידואל חייב להתבסס על ההכרה בחוקי התבונה הכלליים, לא בהכרה בסמכות של שליח האל, כותב שם מנדלסון.¹⁰ יש להניח שמנדלסון, בתפיסתו הסקפטית של משיחיות בית דוד, הושפע לא רק מהופעתם של משיחי שקר למכביר, אלא גם מהגימטריה הקבלית, שביקשה

8 משה מנדלסון, ירושלים או על שלטון דתי ועל יהדות, בתוך: משה מנדלסון, כתבים על היהדות (תרגום ש. הרברג), רמת גן 1977 עמ' 98. לעניין מנדלסון ולסינג, ראו את מאמרו הקלאסי של ארנס קסירר: Ernst Cassirer, "Die Idee der Religion bei Lessing und Mendelssohn", in: Festgabe zum zehnjährigen Bestehen der Akademie für die Wissenschaft des Judentums (Berlin: Akademie, 1929), 22-41.

9 Moses Mendelssohn, Gegenbetrachtungen zu Bonnets Palingenesie, in: Schriften zur Philosophie, Aesthetik und Apologetik, Ed.: Moritz Brasch, (Hildesheim: Olms, 1968), 594.

10 שם, עמ' 586. לפירוט בנושא הפרשנות המשיחית של מנדלסון, ראה: Gideon Freudenthal, No Religion Without Idolatry – Mendelssohn's Jewish Enlightenment (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2012), 235-245. הקריאה של פרוידנטל את מנדלסון מסויגת במובן זה שבעידן המשיחי לא קיימת רק דת תבונה אחת, אלא שחוסר הסובלנות הדתית ייפסק וישרור "מונותאיזם פלורליסטי".

"לחשב" את ביאת הגואל – כפי שעולה מהערה צינית אחרת שלו בירושלים.¹¹ לשיטתו של מנדלסון, רק אלוהים בעצמו ימלוך בירושלים באחרית הימים, ולא מלך בשר ודם. לא אצל כל הנביאים אפשר למצוא פרסונליזציה של המשיח, רחוק מכך, ובכל זאת נראה שמנדלסון לא הכיר משיחיות ללא פרסונליזציה. מימדים משמעותיים של רעיון המשיח היהודי נותרים זרים גם למרבית המשכילים של הדור שאחרי מנדלסון. לזרוע בנדויד (1762-1832) הסביר בשנת 1823 בחיבורו על אמונתם של היהודים במשיח העתיד לבוא, כי היהודי של ימיו רואה את המשיח שלו בכך "שנסיכים טובי לב משווים את מעמדו [של היהודי] לזה של יתר האזרחים, ונוסכים בו את התקווה לזכות, באמצעות ביצוע מלוא החובות האזרחיות, גם במלוא הזכויות האזרחיות".¹² הנסיך הטוב כגואל היהודים – בנקודה זו עברה האמונה היהודית בביאת המשיח חילון מלא, והמשיחיות כפלפול תיאולוגי-אסכטולוגי על העתיד, כפי שהייתה בהגות היהודית, פינתה את הדרך ל"ציפייה ממשית" בוטה. לעומתו, דחה דוד פרידלנדר (1750-1834) לגמרי את המשיחיות המסורתית כחלק מדת תבונה נאורה חדשה. כבר ב-1799 כתב פרידלנדר אל וילהלם טלר: "הרווח העצום ביותר מבחינת היהודים הוא הרי שהגעגוע למשיח ולירושלים הולך ומתרחק גם הוא מן הלב, ככל שהתבונה הלכה ודחתה יותר ויותר את הציפיות האלו כפנטסיה".¹³

העובדה שהגילוי המחודש הזה של המשיחיות כתמה מרכזית בתיאולוגיה היהודית, היה שמור להוגים הרפורמיים של המאה ה-19 בלבד, רק מהווה ראיה נוספת לכך שחדשנות דתית של היהדות בעת החדשה לא נבעה, כפי שנהוג להניח, ישירות מתנועת ההשכלה והחילון שבה, אלא צמחה משורשים הנטועים דווקא במעגלים של רבנים צעירים, שהיו נתונים תחת השפעה מסורתית, ושלימודיהם האקדמיים התנגשו עם החינוך התלמודי שקיבלו. אחת הדוגמאות המעניינות להתמודדות עם ההתנגשות בין המסורת והחידוש, התמודדות שהייתה מהוססת מחד גיסא, ומאידך גיסא יצירתית וחדשנית, היא ההתעמתות התכופה

11 ב"ירושלים" עמ' 61 הוא מציין את שנת 2240, שמקבילה לשנת ו' (6,000) בלוח העברי. על פי בבלי סנהדרין צ"ז ע"א, יחזיק העולם מעמד בסה"כ 6,000 שנה.

12 Lazarus Bendavid, "Über den Glauben der Juden an einen künftigen Messias", in: Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums (1923), 197-230. עמ' 225.

13 איגרת להוד מעלתו האדון טלר, מאת מספר ראשי בתיאב בני הדת היהודית; בתרגומה של מרים דיינור; ירושלים, תשל"ו, עמ. 19. לתקופה שעד 1820, ראה: ברוך מבורך, האמונה במשיח בפולמוסי הריפורמה הראשונים, ציון 34, 1968 עמ' 189-218. מעניין לראות לעומת זאת את פירושו של הרץ הומברג לישיעיהו, שהופיע בשנת 1818 בווינה. לפרקים נ"ב-נ"ג משרטט הומברג דימוי נוצרי למדי של גואל נלעג שאין מכירים בו, המקבל על עצמו את כל סבלותיו של ישראל וכך משחרר אותו מן הגלות.

של הרבנים הרפורמים הראשונים עם סוגיית רעיון המשיחיות ביהדות.¹⁴ האם היהודים בעת החדשה יכולים עדיין לקוות ולהתפלל לגאולה ולשיבה לארץ הקודש? האם סוג כזה של אמונה במשיח לא סותר את החובות למולדת, או שאולי הגלות עצמה מהווה חלק מהתכנית האלוהית הנצחית, כדי להפיץ בכל כנפות תבל את המונותאיזם האדוק? מן הדיון בשאלות סבוכות אלו הסתבר דבר מדהים: למרות כל הספקות ביחס לניסוחים המסורתיים של פולחן המשיח היהודי – אף אחד מבני הפלוגתא לא היה מוכן לוותר על עצם הרעיון המשיחי ביהדות. הסיבות לכך רבות ומגוונות: לצד הניסיונות הנואשים יותר ויותר של התיאולוגיה הרפורמית היהודית לבדל את עצמה מהנצרות, שמצדה תבעה לעצמה את מושג המשיח ועיצבה אותו מחדש, הייתה זו יותר מכל ההסתמכות על הנביאים המקראיים, שכתביהם, בניגוד לחוק היבש של התורה, נתפסו כבשורה המרכזית של היהדות המודרנית, והטביעו את חותמם במשיחיות היהודית.

אך כמובן שהרצון לשמר את הרעיון המשיחי גם במסגרת של יהדות מודרנית מחודשת, הוביל לדרישה לתכנים חדשים, או לפחות לעיבוד חדש של הקונספט התלמודי המסורתי של המלך הגואל מבית דוד, שיוביל את עם ישראל, ואחריו גם את שאר העמים, לציון, או לחילופין ימגר אותם בחרב. הצורך הזה בניסוח מחודש הוליד עד מהרה ספרות ענפה בנושאים משיחיים – החל בדרשות וכלה בכתבי פולמוס פילוסופיים ותיאולוגיים. לשם כך שירתה את ההוגה היהודי של שנות ה-40 של המאה ה-19 העובדה שכל מסורת הספרות ביהדות הכירה כבר שתי גישות משיחיות (לכל הפחות): מהלך הגאולה האפוקליפטי, האסכטולוגי, ויותר מכל העל-טבעי, לעומת ממלכת החכמה והשלום של העולם הזה, כפי שנוסחה תיאולוגית בראש ובראשונה על ידי הרמב"ם, שאינה מסמנת את קץ ההיסטוריה, אלא בדיוק את הנקודה ההיסטורית שבה עולם צודק מבחינה חברתית וטהור מבחינה רוחנית, צומח מתוך שמירת מצוות כללית.¹⁵

14 באותה תקופה מתחיל להתפתח מושג ה"משיחיות" כציפייה פוליטית-סוציאלית עולמית לגאולה, כפי שיהיה מוכר בטרמינולוגיה של מדע המדינה. למקור ההתפתחות של המושג כפי שהוא מופיע בעבודתו של ורונסקי: Josef Hoëné-Wronski *Messianisme: union finale de la philosophie et de la religion*, 2 Bände, Paris 1831 und 1839. זאת, על ההיבט הזה להישאר מחוץ לניתוח כאן, למרות שיש קשר הדוק בינו לבין הרקע התיאולוגי של ההגות המשיחית היהודית בפרט, כפי שעוד ניוכח בהמשך, והוא שב ומתמוגג בסופו של דבר עם התיאולוגיה בעבודתו של הרמן כהן.

15 עדיין דרושה סקירה מקיפה של סבך הנושאים הזה. חיבורו הקלאסי של גרשום שלום "להבנת הרעיון המשיחי ביהדות" (ראה הערת שוליים מס' 1) מתאפיין מטעמים ברורים בדגש חד-צדדי על הפן האפוקליפטי. גם גילברט רוזנטל ("Messianism"), Gilbert Rosenthal,

הרבנים הרפורמים הראשונים הכירו כבר בשלב מוקדם בכך שהפוטנציאל להצדקה תיאולוגית-רוחנית של המשך קיומה של היהדות, טמון במודל השני, הרציונליסטי של המשיחיות – תקווה לעתיד, שאת האוניברסליות שלה ניתן לפרש מבלי להיות תלויים בנאמנות הפרטיקולריסטית לתלמוד.¹⁶

Reconsidered", in: *Judaism* 40, 4 (1991): 552-568
בכרך זה ומדלג בסקירה ההיסטורית ישירות מן החסידות אל "מצע פיטסבורג" (1885)
ביהדות הרפורמית באמריקה. בהקשר הישיר של הנושאים המופיעים בכרך זה, ראה רק
את מאמרו הקצר של מאייר: Michael A. Meyer, "German Jewish Thinkers Reflect
on the Future of the Jewish Religion", in: *Leo Baeck Institute Yearbook* 2006,
Kenneth Seeskin, 4-10, שהטענות בו מאומצות כאן במלואן, כמו גם אצל קנת סיסקיין:
"Judaism and the Idea of a Better Future", in: *Judaic Sources and Western
Thought: Jerusalem's Enduring Presence*, Jonathan.A. Jacobs (Ed.) (Oxford: Oxford
University Press, 2011), 49-70.

16 שלא כמו הפילוסופים של ההשכלה, המשיחיות אצל התיאולוגים הרפורמים היהודיים
אינה רק "מטאפורה להתקדמות סוציאלית" (metaphor for social progress), כפי שמניח
דייויד מאיירס, אלא אתגר תיאולוגי אמתי, כפי שיראה כך זה. ראה: David N. Myers,
Resisting History – Historicism and its Discontents in German-Jewish Thought
(Princeton: Princeton University Press, 2003), 132.